

Metamorfose van stad en devotie

BAS DE MELKER †

Metamorfose van stad en devotie

*Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en
charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van
de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*

Uitgegeven door MARIËLLE CALLENBACH, TOM GAENS,
KOEN GOUDRIAAN, PATRICK VLEGELS

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van:
Gravin van Bylandt Stichting
H.J. Duyvis Fonds / Vrienden van het Stadsarchief Amsterdam
Stichting Het Nuyensfonds
Stichting Sormani Fonds
Stichting Unger-van Brero Fonds

Afbeelding op het omslag: Jacob Cornelisz. van Oostanen, *De geboorte van Christus met de aanbidding der herders (details)* 1512. Museo e Real Bosco di Capodimonte te Napoli, met toestemming van het Italiaanse Ministerie van Cultuur.

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.

ISBN 9789087049270

© 2021
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Voorwoord Bas de Melker	13
Biografie Bas de Melker	15
Inleiding	17
Vraagstelling	17
Historiografie	19
Interactie tussen groepen en instellingen	21
Terminologie	24
<i>Participatieve devotie en instrumentele devotie</i>	24
<i>Kloosterontwikkelaars en netwerkstichtingen</i>	25
<i>Zielenheilsmarkt</i>	26
Bronnen	27
Hoofdstuk 1 – Amsterdam van dorp tot stad, 1300-1390	33
De stedelijke topografie en infrastructuur	34
De periode vóór 1300: de grondslagen van de latere stad	34
De verstedelijking van Amsterdam in de veertiende eeuw	45
De vier stadskwartieren rond 1390	48
Het karakter van de stedelijke samenleving	56
<i>De erfenis</i>	56
<i>De veranderingen</i>	62
De economie	71
<i>De opkomst van handel en nijverheid</i>	71
<i>Kapitaal en welvaart</i>	80
<i>Economische en politieke elite</i>	84
Hoofdstuk 2 – De oude devotie, 1300-1390	93
Devotie binnen en buiten de parochiekerk	95
<i>De Oude- of St.-Nicolaaskerk</i>	95

<i>De kapellen en de doorbreking van het parochiale karakter</i>	103
De H. Stede, de O.L.-Vrouwekapel en de religieuze broederschappen	106
De St.-Pieterskapel	114
Het Oude Gasthuis: charitas in een gesloten samenleving	117
<i>Het Oude Gasthuis</i>	117
<i>Het gasthuisgoed</i>	119
<i>De begunstiging van het Oude Gasthuis</i>	124
<i>De weldoeners</i>	127
<i>Charitas in een gesloten samenleving</i>	131
De emancipatie van het individu	132
<i>De particuliere stichting binnen de parochiale structuur</i>	132
<i>De familie en de vicarie</i>	135
<i>Het individu en de memorie</i>	142
Het monastieke ideaal	145
<i>De vervulling van het ideaal</i>	145
<i>De ondersteuning van het ideaal</i>	150
Hoofdstuk 3 – De zoete geur van de betere deugd, 1389-1412	159
Gijsbert Dou en de Moderne Devotie in Amsterdam	162
De eerste kloosterstichtingen in Amsterdam, 1389-1412	173
<i>De stichting van het Kartuizerklooster</i>	173
<i>De stichting van het Oude Nonnenklooster</i>	185
<i>De stichting van het Regulierenklooster</i>	194
De wisselwerking tussen de kloosterstichtingen	200
Het maatschappelijk draagvlak van de drie kloosters	203
<i>De begunstiging van de drie kloosters tot 1412</i>	203
<i>De geografische factor: Gijsbert Dou en de Grimmenessers</i>	212
<i>De sociale factor: Gijsbert Dou, de familie Zael en de Hoeken</i>	217
Hoofdstuk 4 – De tweede generatie stadskloosters, 1400-1430	227
Het kloosterterrein van het Oude Nonnenklooster	229
Het ontstaan van het Nieuwe Nonnenklooster	233
De kloosters in Grimmenes en Gansoord binnen de Voorburgwal	241
<i>Het St.-Mariaklooster</i>	242
<i>Het St.-Claraklooster</i>	245
<i>Het St.-Barbaraklooster</i>	250
<i>Het St.-Maria-Magdalenaklooster-op-het-Spui</i>	251
<i>Het St.-Margrietenklooster</i>	259
De kloosters buiten de Oudezijds Voorburgwal	267
<i>Het St.-Agnesklooster</i>	267

<i>Het St.-Catharinaklooster</i>	275
<i>Het St.-Ceciliaklooster</i>	278
<i>Het St.-Ursulaklooster</i>	283
<i>Het Paulusbroedersklooster</i>	285
Kloosters in de Nieuwe Kerkparochie	291
<i>Het St.-Luciënklooster</i>	292
<i>Het St.-Geertruidenklooster</i>	301
De kloosters van de tweede generatie	304
Hoofdstuk 5 – Tussen God en gezin	309
De kloosteroversten	312
Kloosterzusters en stedelingen: de tertiarijshuizen	320
Kanunnikessen en stedelingen: het Nieuwe Nonnenklooster	327
<i>Hillegonda Hartgersdr</i>	328
<i>Lobbrich Jan Adamsznsdr</i>	329
<i>Nelle Hendriksdr</i>	332
<i>Agnes Jacob Pietersznsdr alias Nies Rusken</i>	333
<i>Geertruid Jan Melisznsdr</i>	334
<i>Oede Gerrit Pietersznsdr en Margriet Jan Hermansznsdr</i>	335
<i>Aaf en Margriet Gijs Gerritsznsdr</i>	340
<i>Dieduwe en Margriet Allartsdr</i>	342
<i>Dieduwe en Aleid Godevaart die Vriesendr</i>	343
<i>Lobbrich Roemer Hendriksznsdr</i>	344
<i>De zes andere met name bekende nonnen</i>	345
<i>Nieuwe nonnen uit de nieuwe elite</i>	347
De kartuizers: zalige haven voor de Kabeljauwen	351
Hoofdstuk 6 – Erfgenamen van de oude devotie in een nieuwe tijd	371
De parochiekerken en hun instellingen na 1400	372
<i>De afsplitsing van de Nieuwe-Kerkparochie</i>	372
<i>De vicarieën in de parochiekerken</i>	389
De kapellen en gasthuizen, 1390-1430	401
<i>Het Oude Gasthuis in een nieuwe tijd</i>	401
<i>De kapellen en de ontdekking van de gasthuisconstructie:</i>	
<i>St.-Pietersgasthuis, O.L.-Vrouwegasthuis en H.-Sacramentsgasthuis</i>	416
<i>Nieuwe gasthuizen en kapellen: St.-Jorishof, St.-Nicolaasgasthuis en St.-Jacobskapel</i>	427
Conclusie – Metamorfose van stad en devotie	445
Conclusion – Metamorphosis of town and devotion	467

Lijsten en overzichten	488
Lijst van gebruikte afkortingen	488
Lijst van onuitgegeven bronnen	489
Lijst van geraadpleegde bronnedities en regestenlijsten	494
Lijst van geraadpleegde literatuur	496
Overzicht tabellen en grafieken	506
Overzicht kaarten	508
Overzicht afbeeldingen	508
Epiloog	510
Register van geografische, institutionele en persoonsnamen	535

Voorwoord

In september 2018 richtte dr. Bas de Melker de Stichting Middeleeuwse Archieven Amsterdam op, kortweg SMAA. De stichting heeft tot doel de toegankelijkheid, beschikbaarheid en het gebruik te bevorderen van de middeleeuwse archieven van en over de stad Amsterdam, opdat de kennis van het middeleeuwse Amsterdam vergroot en verspreid wordt onder een zo breed mogelijk publiek.

Het eerste grote project is de Ontsluiting van de Amsterdamse Gasthuisarchieven tot 1578. Er is een database opgezet en gevuld met honderden gegevens, de charters zijn gedigitaliseerd, de inventaris is geheel herzien en er zijn nieuwe regesten gemaakt. Als vervolg van dit project zullen diverse bronnedities worden gepubliceerd en is een educatieproject opgestart.

Een ander project van SMAA beoogde het alsnog uitgeven van Bas de Melkers' proefschrift *Metamorfose van stad en devotie*, dat - in de woorden van prof.dr. Hans Mol - op een herfstige middag in 2002 in de Lutherse kerk te Amsterdam werd verdedigd en toen veel waardering oogstte [in academische zin: een cum laude]. Anders dan aangekondigd, is het werk daarna nooit in druk verschenen. Vermoedelijk door tijdgebrek van de auteur in combinatie met praktische en financiële bezwaren. Aan de kwaliteit lag het zeker niet. De dissertatie is qua inhoud en reikwijdte zo belangwekkend dat ieder die zich met de stads-, kerk- en kloostergeschiedenis van de laat-middeleeuwse Nederlanden bezighoudt, het binnen handbereik moet hebben. De auteur heeft kort na zijn promotie de voornaamste bevindingen uit zijn dissertatie samengevat in het hoofdstuk 'Burgers en devotie 1340-1520' in het eerste deel van de *Geschiedenis van Amsterdam* uit 2004.¹

Zijn vroegtijdig overlijden in november 2018 heeft definitief verhinderd dat Bas zelf een editie van zijn dissertatie zou uitbrengen. Nu wordt de dissertatie alsnog uitgegeven. Het boek is opgebouwd uit drie delen: een inleiding in de vroege geschiedenis van Amsterdam als stedelijke nederzetting, een uitvoerig gedocumenteerde beschrijving van de ontwikkeling van de individuele kerkelijke instellingen,

¹ Bas de Melker, 'Burgers en devotie 1340-1520' in: M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam I* (Amsterdam 2004) 251-311, 490-491.

met een hoofdrol voor de in twee stichtingsgolven tot stand gekomen kloosters, en een brede ontleding van de wisselwerking tussen religie en samenleving. Alle drie hebben ze veel nieuws te bieden, omdat ze steunen op een keur aan primaire bronnen. Prikkelend en vernieuwend daarbij is het gebruik, op analytisch niveau, van het concept van de ‘zielenheilsmarkt’ met zijn bijbehorende sleutelbegrippen ‘instrumentele devotie’ en ‘participatieve devotie’. De auteur zet deze begrippen in de Inleiding kort uiteen en past ze in de rest van het boek op concreet niveau toe om de ontwikkeling van de religieuze instellingen en mentaliteit van Amsterdam te verhelderen. Ze verdienen het nader getoetst te worden aan de hand van situaties in andere steden en regio’s.

De hoofdtekst van het boek is ten opzichte van de proefschriftversie van 2002 nauwelijks gewijzigd. Natuurlijk heeft het onderzoek sindsdien niet stilgestaan. Met name op het terrein van de stads- en nederzettingsgeschiedenis en dat van de Moderne Devotie en de ontwikkeling van de kartuizer orde in de Nederlanden zijn de laatste jaren diverse waardevolle publicaties verschenen.² In een nu aan de dissertatie toegevoegde Epiloog vat prof.dr. Koen Goudriaan - daarin kritisch bijstaan door dr. Hildo van Engen, prof.dr. Hans Mol en dr. Gerrit Verhoeven - deze ontwikkelingen en de stand van zaken van het onderzoek nauwgezet samen. Voor het schrijven van deze Epiloog ben ik hen zeer erkentelijk.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar dr. Léa Hermenault, post-doc onderzoeker bij de Universiteit van Amsterdam, die zich bekwaam en voortvarend heeft gezet aan het vervaardigen van het ontbrekende kaartmateriaal. Op basis van de beschrijvingen in de dissertatie en met enkele aanvullende aanwijzingen is zij er goed in geslaagd de in totaal 11 kaarten te vervaardigen. Ze tonen het laat-middeleeuwse Amsterdam en de ontwikkeling van brandhaarden van de oude en de nieuwe devotie in de stad, onmisbaar voor een beter begrip van de situatie ter plaatse.

De medewerkers van Uitgeverij Verloren in dit project wil ik hier zeker vermelden: Nienke de Vries, Tanja Stropsma en natuurlijk Thys VerLoren van Themaat zelf hebben het plan om dit boek alsnog uit te brengen omarmd en met hun talent verrijkt.

Namens SMAA wil ik hierbij de volgende fondsen bedanken voor de subsidiebijdragen voor het realiseren van deze uitgave: Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Unger-van Brero Fonds, Stichting Sormani Fonds, H.J. Duyvis Fonds / Vrienden van het Stadsarchief Amsterdam en Stichting Het Nuyensfonds. Daarnaast zijn wij de familie van Bas erkentelijk voor hun aanvullende ondersteuning van het project.

Aan de medewerkers van het Stadsarchief Amsterdam is eveneens dank verschuldigd. Herhaaldelijk is een vraag gesteld over het oorspronkelijke bronnenmateriaal, en ook daar is veel inspanning geleverd om met antwoorden te komen.

2 Met dank aan Hans Mol voor het beschikbaar stellen van zijn samenvatting en woorden ter inleiding.

Tot slot wil ik mijn waardering uitspreken voor mijn mederedacteuren en hun niet-aflatende enthousiasme voor het project: drs. Mariëlle Callenbach, dr. Tom Gaens en prof.dr. Koen Goudriaan. Het doornemen van de oorspronkelijke tekst, het moderniseren van de verschillende tabellen en grafieken, de omnummering en het aanpassen van de bronverwijzingen, de lijst van afkortingen en het overzicht van onuitgegeven bronnen: dit alles vergde de nodige inspanning en inzet van veel uren. Mede vanwege de aanhoudende *lockdown* door de coronacrisis was het een hele opgave voor betrokkenen om de originele archieven te kunnen controleren.

Als directeur van SMAA had ik het genoeg de totstandkoming van dit boek intensief te mogen begeleiden, waarbij tevens het uitzoeken van passende afbeeldingen en het opstellen van een degelijk register op mijn persoonlijke takenlijst stonden. Dat is eveneens met veel plezier gedaan.

Het is nu aan de lezer om zich in dit prachtige onderwerp én in middeleeuws Amsterdam te verdiepen.

Mei 2021, Stichting Middeleeuwse Archieven Amsterdam
mede namens de Raad van Toezicht (mr. Jan de Boer, drs. Willem Schreuder,
drs. Jinna Smit) drs. Patrick Vlegels, directeur

Voorwoord Bas de Melker

Al staat dit proefschrift op naam van slechts één persoon, er zijn velen die aan de totstandkoming ervan hebben bijgedragen. Hen wil ik graag in dit voorwoord danken.

In de eerste plaats ben ik dank verschuldigd aan de Stichting voor Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), die mij van 1991 tot 1997 door middel van een beurs in staat heeft gesteld gedurende die periode mijn aanstelling en werk bij het Gemeentearchief Amsterdam te combineren met een aanstelling als OIO aan de Universiteit van Amsterdam. Dit proefschrift is daarvan het resultaat. Evenzeer ben ik dank verschuldigd aan mijn promotor, prof.dr. P.H.D. Leupen, die mij tijdens onderzoek en schrijven met raad en daad terzijde heeft gestaan en steeds een klankbord voor en toetssteen van mijn ideeën was. Doordat hij mij na 1997 als gastonderzoeker in zijn vakgroep onderbracht, kon ik deze dissertatie voltooien. Ook gaat mijn dank uit naar mw. dr. W.Chr. Pieterse, oud-directeur van het Gemeentearchief Amsterdam, die in 1991 samen met prof.dr. P.H.D. Leupen aanvrager wilde zijn van mijn promotiebeurs bij N.W.O., en Ellen Fleurbaay, toenmalig hoofd van de afdeling Archieven, die mij na 1997 meermalen in staat stelde tijd vrij te maken voor de afronding van de studie en mij voortdurend hierin steunde.

Dit boek was niet tot stand gekomen zonder de inspiratie die uit alle hoeken op mij toekwam. Daarbij wil ik in de eerste plaats Koen Goudriaan, Hans Mol en Gerrit Verhoeven noemen, die de eerste drie hoofdstukken – of eigenlijk moet ik zeggen oorspronkelijk de eerste drie hoofdstukken – gelezen hebben en van hun commentaar hebben voorzien. Dat heeft er bijzonder toe bijgedragen dat het proefschrift zijn oorspronkelijke opzet van een kloostermonografie over het Amsterdamse katuizerklooster inruilde voor een veel bredere en wat mij betreft ook rijkere opzet waarin de wisselwerking tussen stedelijke en religieuze ontwikkeling in Amsterdam rond 1400 centraal stond. De talloze discussies en gesprekken die ik met Bas van Bavel heb gevoerd over wat ons boeit in de geschiedenis van de laat-middeleeuwse samenleving heb ik als een voortdurende stimulans ervaren. Hopelijk hebben zij hun sporen nagelaten in dit boek. Dank ook aan mijn collega-promovendi Bart Ibelings, Kaj van Vliet, Karl Heidecker en Frank Tang, die zo-

wel een bron van inspiratie waren als aangenaam gezelschap op onze gezamenlijke AIO-kamer.

Van mijn collega's op het Gemeentearchief wil ik allereerst Bas Dudok van Heel danken. Zijn fenomenale kennis van de Amsterdamse archieven en de vroegmoderne tijd heeft veel bijgedragen aan mijn kennis en begrip van het Amsterdam in de Late Middeleeuwen. Als hij mij in 1988 niet gewezen had op het middeleeuws archief van het Kartuizerklooster, was dit boek vermoedelijk nooit geschreven. Daarnaast dank aan Hans van der Laan, die mij meermalen van adviezen voorzag, en aan Robert Bessem, met wie ik prettig heb kunnen samenwerken aan de uitgave van de bronnenpublicaties.

De meeste dank ben ik verschuldigd aan hen zonder wie ik dit nooit volbracht zou hebben: Willemien, die bovendien het manuscript corrigeerde en in vele opzichten verrijkte, mijn zoon en levensbron Rob en mijn ouders, van wie mijn vader het op zich nam om de conclusie van dit proefschrift in de door hem zo geliefde Engelse taal te vertalen.

Ten slotte wil ik deze studie graag opdragen aan de studenten met wie ik heb mogen samenwerken tijdens mijn aanstelling aan de Universiteit van Amsterdam. Niet alleen was hun positieve instelling ten opzichte van hun studie in de doorgaans oninspirerende en ongeïnspireerde omgeving van de Universiteit van Amsterdam een spiegel die een ieder zich voor kon en kan houden. Maar ook kristalliseerden mijn gedachten zich steeds verder uit in gesprekken en discussies met studenten en ontstond er synergie tussen onderzoek en onderwijs. Zeker bij stages aan het Gemeentearchief of bij de begeleiding van doctoraalscripties. Aan hen – Willemie Bijlenga, Judith FitzGerald, Jacques van Gool, Isabella Hanssens, Dirk van Harten, Mariëlle Kruithof, Marion Kuipers-Verbuys, Arnold Oppelaar, José Salhi-Vossen, Jinna Smit, Monica Steenman, Marlies van Trigt, Ellen van Veen en alle anderen die ik nu vergeet – wil ik dit boek opdragen.

Ouderkerk aan de Amstel, augustus 2002